

УДК 340.5

Наталя Сухицька,

доцент кафедри теорії та історії держави і права
Університету «Україна»

СИСТЕМА ПОКАРАНЬ В УКРАЇНСЬКОМУ І РОСІЙСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ (середина XVII—кінець XVIII століть)

У статті досліджується система покарань в українському і російському кримінальному праві, характер каральної політики, яку проводили українська та російська держави середини XVII—кінця XVIII століть, менталітет та світоглядні позиції двох народів.

Ключові слова: історичний аспект каральної політики України і Росії, система покарань, види покарань, мета покарань.

Дослідження системи покарань в українському і російському кримінальному праві дає можливість зрозуміти характер каральної політики, яку проводили українська та російська держави, менталітет та світоглядні позиції двох народів. Дослідженням питання системи покарань обох країн займалися такі відомі вчені, як М. Ф. Владимирський-Буданов [1], Г. В. Демченко [2], В. А. Дядиченко [3], А. М. Лазаревський [4], І. А. Малиновський [5], М. Є. Слабченко [6], М. Д. Сергеевський [7], Г. Г. Тальберг [8], М. С. Таганцев [9], П. Федоренко [10], І. Я. Фойницький [11], А. Яковлів [12] та інші науковці. Проте порівняльного аналізу системи покарань в українському і російському кримінальному праві середини XVII—кінця XVIII століть в історико-правовій науці поки що не проводилося.

Досліджуючи систему покарань у кримінальному праві двох країн, необхідно брати до уваги особливості їх розвитку в досліджуваний період. Якщо в Україні після національно-визвольної війни та соціальної революції (1648—1654 рр.) з'явилася вільна людина, яка користувалася досить широкими правами і свободами, вільно пересувалася, могла займатися ремеслом або торгівлею тощо, то в Московській державі у 1649 р. Соборним Уложением селян було перетворено на рабів, і вони були товаром, а міщани були прикріплені до своїх місць проживання і не мали права вільно переїжджати з міста до міста.

Система покарань в українському кримінальному праві включала смертну кару, тілесні покарання, майнові стягнення, вигнання з місця проживання (вислання), арешт, усунення з посади та спокутування гріха. У російському кримінальному праві існували такі види покарань: смертна кара, скалічення, спотворення, тілесні покарання, конфіскація майна, ув'язнення, штраф, вигнання, заслання, каторга та опала.

Однією з суттєвих ознак покарання в українському кримінальному праві було те, що воно мало індивідуальний характер, тоді як у Росії, згідно з нормами Соборного Уложения, воно мало досить часто колективний характер. Так, зокрема, смертну кару за державні злочини застосовували не лише до злочинця, а й до всієї його родини. За крадіжку смертна кара застосовувалась до злодія і до тих з його родини, хто знав про такий злочин. У російському кримінальному праві досить часто не зазначався вид смертної кари, що свідчить про те, що законодавець не звертав уваги на відповідні форми покарання і ступінь вини злочинця.

Характерною рисою покарань в українському кримінальному праві була м'якість, гуманізм та недоцільність їх застосування. Для російського кримінального права характерними були жорстокість, прямолінійність та невідворотність застосування покарань.

Норми українського кримінального

права закріплювали право переслідування злочинця справою потерпілого, тобто приватною справою, а судді фактично були спостерігачами, які стежили за тим, як сторони змагаються у наданні доказів у справі. Потерпіла сторона могла, надавши достатню кількість доказів, вимагати застосування смертної кари до злочинця, або ж вибачити йому і не притягати злочинця до відповідальності. Судді брали до уваги позицію потерпілої сторони, молодість або похилий вік злочинця, його каяття, готовність заглибити свою вину; бралось до уваги, чи злочинець був безпосереднім виконавцем, чи лише співучасником злочину; чи злочин було вчинено навмисно, чи з необережності, чи випадково тощо. Тому судді, спираючись на здоровий глузд, застосовували досить м'які покарання. Тобто, коли судді застосовували норми звичаєвого права, то покарання, які застосовувалися до злочинця, мали гуманний характер.

В українському кримінальному праві смертну кару передбачалося застосовувати до зрадників, убивць, злодіїв, що вчинили крадіжку за обтяжуючих обставин, та за деякі інші злочини. Згідно з нормами Литовського статуту смертна кара загрожувала за злочини проти релігії, держави, моралі і сім'ї, за навмисне вбивство. Формою смертної кари було повішення, хоча було відоме і спалення, четвертування, утоплення та посадження на кілок.

Повішення застосовувалось до злодіїв, які здійснювали крадіжку через підкоп або злам замка; до тих, хто вкрав майно вартістю більше 20 рублів. Інколи повішення застосовувалось до навмисних паліїв. На Запоріжжі таких злочинців вішали на шибениці, встановленій на центральній площі населеного пункту, або на місці вчинення злочину.

Кримінальне право України знало такий вид смертної кари як спалення, яке застосовувалось до політичних злочинців, богохульників, навмисних паліїв, сексуальних збоченців, відьом і чарівниць.

Закопування живцем у землю застосовувалось до дочок, які вбили батьків або родичів по низхідній або висхідній лінії; до матерів, які умертвляли щойно народжених немовлят; до дружин, які позбавляли життя чоловіків; до жінок, які будь-кого отруїли.

Відсікання голови застосовувалось за

злочини проти держави, релігії; за вбивство батьків, за навмисний наїзд на вагітну жінку, за подружню зраду. Найчастіше відсікали голови політичним злочинцям: у 1657 р. було відсічено голову полтавському полковнику Пушкарю, а у 1666 р. — Сомку, Золотаренку та їх прибічникам. У 1691 р. за побиття кошового отамана козакам Матвійцю та Остапцю мали відсікти голови. Відсічено голову було лише Матвійцю, а Остапець unikнув такої кари, тому що кат промахнувся [13].

Автор цієї статті, проаналізувавши рішення українських судів, зробив висновок, що на практиці кваліфікована смертна кара в Україні застосовувалась лише у окремих випадках. Не застосовували смертної кари до неповнолітніх, до осіб літнього віку, до божевільних та тих, у кого проявлялася розумова слабкість. Досить часто не застосовували смертну кару до тих, хто розкався у вчиненні злочину, хто вчинив злочин через певний збіг обставин тощо.

Дослідники наводять лише декілька прикладів застосування в Україні кваліфікованої смертної кари: у 1690 р. було четвертовано запорожців Петренка та Вінника за пограбування Самарського монастиря, а у 1797 р. — козака Тараса Лучченка за вбивство свого товариша [14]. Судді, беручи до уваги місце та обставини вчинення злочину, а також особу злочинця, не вдавалися до застосування смертної кари. Так, наприклад, у 1704 р. судді замість смертної кари шляхом спалення застосували до скотолозців Терещенка і Коваленка тілесні покарання і винесли їм догану, а до скотолозця Василя Ширяєва узагалі не було застосовано якогось покарання, оскільки він пообіцяв, що до «шкапи не буде причетним аж до самої смерті своєї» [15].

Отже, судовий процес в українському кримінальному праві мав змагальний характер, а смертна кара досить часто замінялася тілесними покараннями та відшкодуванням збитків.

У російському кримінальному праві смертна кара була одним із основних видів покарань. Вона поділялася на кваліфіковану (четвертування, спалення, колесування, посадження на кілок, залиття горла розплавленим свинцем, зариття в землю) та просту смертну кару (повішення, відрубання голови, утоплення, розстріл).

У Соборному Уложенні згадується 60 випадків, коли злочинцю загрожує застосування смертної кари. Вона застосовувалася за такі злочини: за злочини проти релігії (богохульство, перешкоджання церковній службі, через що було припинено літургію; заманення християнина в магометанство; глава I, статті 1, 2, 4; глава XXII, стаття 24); за злочини політичні (образя царя, бунт проти існуючого державного ладу, зрада; глава II, статті 1—3; глава VII, стаття 20); за злочини проти порядку управління (повстання, завдання смертельної рани судді, вбивство пристава, виїзд за кордон з намірами зради, підробка офіційного документа (глава II, статті 21—22; глава IV, статті 1—3; глава VI, стаття 4; глава X, статті 106, 139—142); державні злочини: фальшування монет, продаж тютюну (глава V, стаття 1, глава XXV, стаття 11); злочини проти моралі (розпуста, глава XXII, стаття 26); злочини проти особи (вбивство, кваліфіковане поранення в царському дворі; образа жіночої честі і гідності, поєднане з насиллям (глава III, стаття 6; глава VII, стаття 30; глава XXII, статті 1, 2, 7, 9); майнові злочини (підпал, повторний розбій, третя крадіжка, святотатство; глава II, стаття 4; глава X, стаття 228; глава XXI, статті 17, 12, 14).

У другій половині XVII ст. царськими указами було розширено перелік злочинів, за які застосовувалася смертна кара: якщо внаслідок чиєїсь необережності трапиться пожежа, того необхідно було скарати смертною карою; якщо сибірські купці будуть скуповувати хліб, а потім піднімуть на нього ціни, то до них має бути застосована смертна кара; те саме буде з воєводами, які допускали скупку хліба; за купівлю хутра з сибірських «іногородців» — також смертна кара [16].

У добу правління Петра I також спостерігалось розширення застосування смертної кари: за повільну доставку пошти, за зрізання дуба в заповідному лісі, за відмову продавати сіль маленькими мірами, за приховування душ під час перепису населення, за надання притулку солдатам-втікачам, за невирішення указних справ у певний термін, за продаж за кордон неякісної коноплі, за хабар і вимогу хабара, за продаж втретє неякісної харчової продукції тощо [17].

Військові статuti Петра I передбачали застосування смертної кари у 122 випадках [18], але деякі дослідники зазна-

чають, що їх було більше 200 випадків [19]. До злочинів проти релігії було віднесено союз із дияволом та зносини з пеклом. За такі злочини передбачалася смертна кара. До політичних злочинів, за які застосовувалася смертна кара, належали «хула» царя та його дій і намірів. Смертна кара застосовувалася за злочини проти особи — отруєння і наймане вбивство, поєдинок, вбивство дитини, ненавмисне вбивство; за майнові злочини — крадіжка на суму більше 20 рублів, крадіжка під час повені і пожежі, крадіжка у пана або товариша, з військових складів тощо, псування або знищення частини будівель або рухомих речей; скотолозтво, мужелозство, кровозмішання, розпуста, перелюбство. Смертна кара була панівним покаранням протягом усього XVIII століття.

У російській історіографії зазначається, що причиною ужорсточення покарань і широкого застосування смертної кари була боротьба за централізацію держави, щоб знищити деструктивні антидержавницькі сили [20]. Необхідність зміцнення витоків державності та суспільного спокою і обумовила жорстокість і масовість смертної кари.

Головною причиною збільшення злочинності було кріпосне право, свавілля поміщиків, бояр, дяків та приказних людей. До причин поширення злочинності слід віднести і постійне розширення території країни, «пожирание своихъ соседей съ востока и запада, с севера и юга». Зокрема сибірські воєводи отримували інструкцію, згідно з якою вони повинні були ласкою «приманить» і «обнадежить» иноподчешких князей и лучшихъ людей, а затемъ... «известить», «казнить», «повесить» [21].

Усе зазначене в сукупності викликало «смути» і злочини, з якими самодержавство боролось, застосовуючи смертну кару.

Самодержавство вважало неправомірним будь-який опір чи непокору населення і боролось з ними жорстокістю покарань. Держава мстить тим, хто чинить опір, веде з ними вперту боротьбу, а тому смертна кара вважалася звичайним, нормальним покаранням, а решта покарань вважалися лише м'якшими.

Абсурдність смертної кари чітко проявлялася в добу правління Петра I. Її застосовували за найменший прояв непокорі імператорській владі, яка навіть погрозувала жорстоким покаранням за

ношіння бороди. Бородофіли заявляли: «велять намъ по указу государеву бороды брить, а мы готовы головы наши за бороды положить, лучше нам отсекутся наши головы, чем бороды обреются» [22].

У законодавчих пам'ятках Московської держави другої половини XVII—кінця XVIII століть смертна кара була двох видів: проста і кваліфікована. У Соборному Уложенні згадується лише один вид простої смертної кари — повішення, хоча у більшості статей закон погрожував смертною карою, не визначаючи її виду. На практиці застосовувалося відсікання голови, а коли існувала потреба в масових знищеннях, то застосовувалося утоплення.

Кваліфікована смертна кара застосовувалась у трьох видах:

1) за богохульство, зманювання православних в іншу віру та підпал винних спалювали на повільному вогні, коли тіло злочинця повільно тануло [23];

2) за фальшування монет злочинцем заливали розтоплене олово або свинець у горло. Інколи розплавлений метал пропалював горло злочинцеві, а сама смерть наставляла досить повільно. Якщо скараний таким чином довго не вмирав, то йому відсікали голову;

3) закопування злочинця живим у землю застосовувалося за вбивство дружиною свого чоловіка. Як правило, злочинця закопували в землю по шию, утрамбовували навколо нього землю, і він помирав від голоду.

Незважаючи на те, що зазначений вид покарання було скасовано у 1689 р., його застосовували і у XVIII ст. [24].

До кваліфікованої смертної кари слід віднести четвертування, посадження на кілок, колесування, тобто роздроблення колесом кінцівок злочинця та інші види. У певних випадках застосовували кваліфіковану смертну кару навіть стосовно трупів. Так, наприклад, у 1696 р., через тринадцять років після смерті, було відкопано труп князя Милославського, привезено на свинях до преображенського приказу, де його поливали кров'ю співчасників, а потім посікли на частини [25].

Усі зазначені види покарань були включені до військового статуту Петра I. До них було додано ще й пропалення язика, підвішення за ребра тощо.

Виконання смертної кари не мало виробленої техніки чи формальностей:

приречених на смерть приводили натопом, і вони по черзі самі собі надягали на шию петлю і кидалися з підвищення, або ж самі піднімалися східцями і клали голову на плаху. Усе робилося спокійно, без якогось ажіотажу, ніби це було буденним явищем. Кара на смерть завжди здійснювалась публічно — при великому зібранні народу.

Після приходу до влади імператриці Єлизавети Петрівни до відомих державних злочинців, засуджених до кваліфікованої смертної кари, — Остермана і Мініха — не було застосовано відповідно четвертування і колесування. Їх було відправлено в заслання.

Смертна кара, згідно з російським законодавством, виконувалась з дотриманням певних формальностей: покайням і духовним причащенням, зачитуванням вироку, ходом до місця виконання смертної кари. Патріарх Нікон, за твердженням дослідника російського кримінального права М. Д. Сергеевського, заборонив причащення розбійників і злодіїв та приймання від них сповіді перед стратою [26].

Страта в Москві здійснювалась на Красній площі, а інколи на Козлячому болоті, а також на берегах річок Яуза та Москва. У інших регіонах Московської держави смертна кара виконувалась на дорогах і на берегах річок: смертників вшали на деревах або на міських воротах.

Російське кримінальне право знало і такий вид покарання, якого не знало українське кримінальне право, як скалічення, яке застосовувалося до злочинця з метою позбавлення його можливості вчиняти злочин: відрубували руки, ноги або декілька пальців на руках; язик відрізали з метою позбавлення злочинця можливості чинити заклики до непокори чи пропагувати якісь свої ідеї. Разом із тим, скалічення було і карою у формі матеріального таліону. У Соборному Уложенні (глава XXII, стаття 10) зазначено, що коли хто-небудь відсіче кому-небудь руку, ногу, ніс, вухо або губи обріже, або око виколе, то таку ж наругу слід вчинити і над злочинцем.

Відсікання руки, ноги і пальців застосовувалося щодо тих, хто завдавав когось поранень у царському дворі, судді в приказі, за замах на життя пана, за третю крадіжку з царського двору, за крадіжку службового коня тощо (глава III, статті 4, 5, 9; глава VII, стаття 29; гла-

ва X, статті 12, 106, 1999, 251; глава XXIV, стаття 8).

Протягом другої половини XVII ст. так званими новоуказними статтями було розширено застосування скалічень [27]. У 1687 р. декілька піддячих за обман були скарані відсіканням двох пальців, а у 1689 р. в Солікамську розбійникові Родці, який розкався у своїх злочинах, було відсічено ліву руку і праву ногу [28]. Відсічені руки і ноги інколи прибивали до стін будівель або до дерев.

Відрізання вух, згідно з главою XXI, статтями 9, 10, 16, 90 Соборного Уложення, застосовувалося за крадіжку і розбій: за першу крадіжку відрізали ліве вухо, за другу — праве, за розбій — праве вухо. З 1697 р. відрізання вух стали застосовувати до втікачів із Сибіру і відправляти їх знову туди ж на проживання [29].

Відрізання язика досить широко практикувалось у другій половині XVII ст., хоча такий вид покарання і не був закріплений в Соборному Уложенні. Зазначений вид покарання застосовувався за злочини проти релігії та за бунтарські заклики. Відрізання язика супроводжувалося побиттям кнутом та відправкою на заслання. За куріння тютюну пороли ніздрі та відрізали носи.

В українському кримінальному праві відрізання вуха або носа було не стільки покаранням, скільки тавруванням, тобто приниженням. Зазначене ганебне покарання застосовувалося головним чином до злодіїв, які вчинили другу або третю крадіжку; до багатоженців. Українське кримінальне право не знало таврування у чистому вигляді, як це мало місце в російському кримінальному праві.

Хоча Соборне Уложення нічого не говорить про таврування, але воно з другої половини XVII ст. набуло в Московській державі значного поширення. Тавруванням піддавали тих злочинців, до яких мали б застосувати смертну кару, але її не було застосовано. З кінця XVII ст. (1698 р.) царським указом було встановлено зразок тавра, яке ставилося на щок кожного жителя, засланого до Сибіру, який характеризовався поганою поведінкою або був «замечен в воровстве».

У російському кримінальному праві передбачалося широке застосування тілесних покарань, які мали завдавати злочинцеві і моральних, і фізичних страждань. У Соборному Уложенні близько ста сорока

статей містили фізичні покарання. Законодавство не передбачало кількості ударів, які мали бути застосовані до злочинців, тому досить часто побиття закінчувалося їхньою смертю. Тілесні покарання застосовувалися до тих, хто працював у неділю, жебракував, засмічував вулиці тощо.

В українському кримінальному праві тілесні покарання застосовувалися, як правило, до злодіїв, які вчинили крадіжку вперше, до звідників, до перелюбників та інших злочинців.

Кількість ударів, яка мала бути завдана злочинцеві, встановлювалася судом.

В Україні застосовувався і такий вид покарання, як ув'язнення. Він застосовувався до службовців, які недбало виконували свої обов'язки, до порушників порядку в суді, до тих, хто не міг заплатити штраф за безчестя священника або службовця тощо. Ув'язнення могло тривати від декількох днів до одного року.

У Московській державі ув'язнення могло тривати від 3—4 днів і до «государена указу». Воно застосовувалося як покарання основне і додаткове, але царським указом від 1683 р. воно було замінено засланням.

Заслання, конфіскація майна, «шельмування», «опала» також входили до системи покарань лише в російському кримінальному праві.

Проаналізувавши систему покарань в українському і російському кримінальному праві, можна стверджувати, що вона багато в чому була схожою, але в окремих випадках досить відрізнялася. Якщо в російському кримінальному праві у системі покарань найважливіше місце посідала смертна кара, то в українському вона, як правило, замінювалася штрафом. У російському кримінальному праві застосовувалися покарання, яких не знало українське кримінальне право: скалічення, вигнання за межі країни, вислання, заслання і опала. У російському кримінальному праві за один і той самий злочин застосовувалася множинність покарань. Покарання характеризувалися значною жорстокістю і мали за мету спричинити страждання злочинцю. В українському кримінальному праві вони, як правило, були гуманнішими, застосовувалися в індивідуальному порядку та мали за мету виправлення злочинця.

ПРИМІТКИ

1. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. — Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. — 640 с.
2. Демченко Г. В. Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.) / Г. В. Демченко. — К. : Типогр. императорского ун-та св. Владимира, 1894.
3. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою України кінця XVIII ст. / В. А. Дядиченко. — К., 1959.
4. Лазаревский А. М. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722—23 гг. / А. М. Лазаревский. — К., 1892.
5. Малиновский И. А. Лекции по истории русского права / И. А. Малиновский. — Ростов-на-Дону, 1918.
6. Слабченко М. Е. Опытты по истории права Малороссии XVII—XVIII вв. / М. Е. Слабченко. — Одесса, 1911.
7. Сергеевский Н. Д. Наказание в русском праве XVII века / Н. Д. Сергеевский. — СПб., 1887. — 290 с.
8. Тальберг Г. Г. Очерки политического суда и политических преступлений в Московском государстве XVII века / Г. Г. Тальберг. — М. : Типогр. Императорского Моск. ун-та, 1912.
9. Таганцев Н. С. Смертная казнь / Н. С. Таганцев. — СПб., 1913.
10. Федоренко П. Грабіж у побуті і праві Гетьманщини. Студії з історії України / П. Федоренко. — К., 1930. — Т. 3.
11. Фойницкий И. Я. Учение о наказании въ связи съ тюремоведением / И. Я. Фойницкий. — СПб. : Типогр. Министерства путей сообщения, 1889.
12. Яковлів А. Український кодекс 1743 р. / А. Яковлів. — Загрова, 1949.
13. Слабченко М. Е. Зазнач. праця. — С. 110.
14. Там само. — С. 83—84.
15. Там само. — С. 95.
16. Малиновский И. Кровавая месть и смертные казни / И. Малиновский. — Томск, 1908. — Вып. 1. — С. 178.
17. Там само. — С. 179.
18. Малиновский И. А. Лекции по истории русского права / И. А. Малиновский. — Ростов-на-Дону, 1918. — С. 348.
19. Таганцев Н. С. Зазнач. праця. — С. 59.
20. Малиновский И. Кровавая месть и смертные казни / И. Малиновский. — Томск, 1908. — Вып. 1. — С. 178. — С. 179—183.
21. Там само. — С. 182.
22. Там само. — С. 183.
23. Таганцев Н. С. Зазнач. праця. — С. 63.
24. Там само. — С. 64.
25. Там само. — С. 64.
26. Сергеевский Н. Д. Зазнач. праця. — С. 92.
27. Там само. — С. 133.
28. Там само. — С. 137.
29. Там само. — С. 140.

Сушицкая Наталья. Система наказаний в украинском и русском уголовном праве (середина XVII—конец XVIII столетий).

В статье исследуется система наказаний в украинском и русском уголовном праве, характер карательной политики, которую проводили украинское и русское государства середины XVII—конца XVIII веков, менталитет и мировоззренческие позиции двух народов.

Ключевые слова: исторический аспект карательной политики Украины и России, система наказаний, виды наказаний, цель наказаний.

Sukhytska Natalia. Systems of punishments are probed in the Ukrainian and Russian criminal right (middle of the XVII — XVIII centuries late of ages).

In the article the systems of punishments are probed in the Ukrainian and Russian criminal right, character of punitive policy which was conducted by the Ukrainian and Russian states middle of the XVII — XVIII centuries late of ages, mentality and world view positions of two people.

Key words: historical aspect of punitive policy of Ukraine and Russia, system of punishments, types of punishments, purpose of punishments.